

is forradalmasodnak.”²⁷⁵ Az ellentársadalom úgy fejlődik ki, mint a tojásban a fióka, hogy azután megszületésekor szétrepessze az egész tojást, majd, mint egyes állatfajok kicsinyei, tápanyagként először a tojáshéjat – a régi kultúrát, filozófiát, morált – fogyassza el. Marx szerint ez az ellentársadalmiság radikális változtató folyamata, amely tagadása a forradalmi politikának mint a célok, értékek, eszmék nevében fellépő, a valóságot megváltoztatni akaró, ehhez eszközöket és konkrét terveket kereső ideológiai folyamatnak. A radikális politika tagadása tehát a politikának mint az ideológiák szférájának elengedhetetlen tagadása. A korábbi radikális cselekvés konstrukciós-fundacionista volt: az ideológia a régi világ eltörlésének és az új létrehozatalának két lépcsőfokát kapcsolta egybe, ami nélkül a céltalan rombolás és a megvalósulásra esélytelen utópia maradtak csupán. A politika nélküli radikális út ellenben dekonstrukciós: a már kész társadalom levetkezi magáról a burkot, a régi világot, mindazt, ami hátráltatja, vissza akarja fogni, és elmúlt. „Intézkedései” csak ezt a „megszabadulást” és „szabályai” csak saját működésének elvi megformálását jelentik – ez utóbbihoz nincs is szükség többé államra, politikusokra, erőszakszervezetekre és forradalmi élcsapatra. Marx szerint a proletariátus szervezetei és osztályharca ebben hoz történelmileg újat, s erre építhetők azok a remények, hogy a küszöbönálló forradalmak gyökeresen mások lesznek és mást tesznek majd lehetővé, mint a korábbi, bukásra, nem várt következményekre ítélt kísérletek.

2. A *Kommunista Kiáltvány* titka: az ideológia osztályelmélete

A Marxszal kapcsolatos félreértésekért valószínűleg semmi sem felelős inkább, mint az, hogy az utókor központi szerepet tulajdonított az először 1848-ban megjelentetett híres-hírhedt szövegnek. A *Kommunista Párt Kiáltványa* egyrészt a munkás-, szociáldemokrata, és kommunista pártok és mozgalmak bibliájává lett Marx halála után; ennek hatására ezeknek a korábban jelentős erőt képviselő szereplőknek az értelmezésében váltak politikai szótárunk részévé a vékonyka könyv alapkategóriái. Másrészt azonban bárki alátámaszthatja azt a hétköznapi tapasztalatot, hogy az elmúlt száz évben a *Manifesto* vált a Marx gondolatvilágával való ismerkedés első leckéjévé. Talán nem is történhetett máshogy, hiszen a filozófiailag és társadalomelméletileg aluliskolázott átlagemberek, a gyakorta csak szlogenek alapján tájékozódó és alkotó társadalomtudósok vagy a felületesen érdeklődő-olvasó diák számára a tömör és közérthető tételmondatok tudatosan szerkesztett sorozata éppen

²⁷⁵ Wolff, Jonathan: *Why Read Marx Today?* New York, Oxford University Press, 2003. 46–47.

azt az alaptudást ígérheti, amiből kiindulva a bonyolultabb szövegek értelmezéséhez is egyenes út kínálkozik. A probléma azonban éppen itt kezdődik. A *Kiáltvány* ugyanis egészen az első marxisták feltűnésétől kezdve mind a köztudatban, mind a Marx-értelmezők sokasága számára úgynevezett „titok nélküli” írássá vált. Vagyis olyan szöveggé, amely közvetlenül és mindenfajta szellemi kontextus ismerete nélkül is pontosan Marx állítólagos gondolatainak leglényegesebb építőköveit tárja elénk: az osztályharcok elméletét, a proletárok és burzsoák közötti ellentét végzetes kiegyezésének leírását, a válságteória alapelemeit, a kommunizmus szükségszerű eljövételének téziséit, a munkások politikai megszerveződésének lépéseit, a pauperizáció szociológiáját és a marxizmus nagy politikai projektjének felszólítását: világ proletárjai, egyesüljtek! Évtizedekig nem tették fel a kérdést – a helyzet paradoxona persze, hogy a Marxszal kapcsolatos tudásszint csökkenésének köszönhetően manapság is egyre kevesebbszer teszik fel –, hogy mi is tulajdonképpen a *Kommunista Párt Kiáltványa*: miért íródott, mi volt a célja és egyáltalában: mit is jelent tulajdonképpen címében a „kommunista”, a „párt” és a „kiáltvány” kifejezés? E rákérdezés újbóli elmaradása ráadásul még több és súlyosabb félreértéshez vezet az olvasók többségénél azáltal, hogy a közvetlen olvasatba reflektálatlanul és öntudatlanul kerülnek bele olyan közkézen forgó elemek, amelyek az elmúlt évtizedek tudatos, ám mai szemmel nézve tarthatatlan és téves értelmezésiből maradtak vissza.

Valójában a *Kiáltvány* újraértelmezését tekintve az elmúlt évtizedek hatalmas hiátust hagytak maguk után. A nyolcvanas évek posztmarxista pozíciót felvevő értelmezői nemes egyszerűséggel elfordultak a szövegtől, a mű vezető szerepének megkérdőjelezésével próbálták terepet keresni az újakezdés számára; a posztmodern korszak marxistái pedig már ezen az alapon problémamentesen csemegézhatték ki a szöveg mai szemmel nézve is izgalmas passzusait. Ezzel azonban lényegében érvényben hagyták a XX. század két nagy interpretációs tradícióját Marx „politikai végrendeletével” kapcsolatban: a „párt” fogalmának rekonstrukciójából kiinduló bolsevik és a „kommunista” kifejezést a kiindulópontnak tekintő neomarxista tradíciót.

Az első alapvetéseit Lenin fogalmazta meg és klasszifikálta az *Állam és forradalom* lapjain. Elképzelése szerint a *Manifesto* kulcsmondata az, amelyben Marx arról beszél, mi különbözteti meg a kommunisták pártját a konkurens pártoktól. „A kommunisták nem külön párt a többi munkáspárttal szemben. [...] A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; az elmélet terén a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletármozgalom feltételeit, menetét és általános eredményeit.” Lenin ezeket a sorokat úgy értelmezte, mint egy újfajta pártkoncepció megfo-

galmazását. Az „élcsapat elvű” párt eszerint lényegében a kommunisták, vagyis a tudományos és történetfilozófiai téren a legtisztábban látók és egyszersmind a forradalmat kihoztók és vezetők pártja. Lényegében persze a marxisták pártja, hiszen a bolsevizmus szerint Marx dolgozta ki a szocializmus tudományát – többek közt éppen magában a *Kiáltvány*ban. Az élcsapat elvű párt Lenin szerint arra törekszik, hogy tagjai közül mindenki egyetértően a szocialista tudomány alapvető nézeteiben, és azok nevében forradalmi aktivizmust fejtsen ki, különösen azon a téren, hogy közreműködjön a tömegek helyes osztálytudatának kialakításában. Az élcsapat elvű párt feladata tehát kettős: a kommunisták szellemi és akcióegységének létrehozatala Marx „tanításai” mentén, ezzel párhuzamosan az elégedetlen munkások közül mind többek becsatlakoztatása a „tudományos forradalmárok” sorába. Amikor ugyanis a „marxizmus a munkáspártot neveli, a forradalmi élcsapatot neveli: amely meg tudja ragadni a hatalmat és el tudja vezetni az egész népet a szocializmushoz. Tudja irányítani és szervezni az új rendet, az összes kizsákmányoltak és dolgozók tanítója, vezetője és vezére tud lenni társadalmi életüknek a burzsoázia nélküli és a burzsoázia ellenére történő berendezésében.”²⁷⁶ Az *Állam és forradalom* mellesleg nem csak arra tesz kísérletet, hogy a *Kiáltvány* pártkoncepcióját beazonosítsa. Lenin azt is megfogalmazza, hogy a „Kommunista Párt” tagjait Marx szerint elsősorban az a tudományos meggyőződés kell egybefűzze és közös politikai fellépésre kényszerítse, hogy az osztályharc elméletéből a proletárdiktatúra szükségességének tétele következik. Vagyis az a tétel, hogy a munkások csak akkor lehetnek sikeresek osztályharcukban, ha megragadják az államhatalom és a termelőerők egészét, és ezután saját társadalmukat kiépítve megszüntetik az állam és a hatalom minden addig ismert formáját.

A másik értelmezői irány abból a tradícióból nőtt ki, amelyet Jan D. Thatcher „nem-szovjet örökségnek” nevez. Ennek képviselői a XX. század első harmadától „egyszerre harcoltak a bolsevizmus és az úgynevezett revizionizmus ellen. Trockij például a *Kiáltvány* első afrikai fordításához írt bevezetőjében igyekezett kimutatni, mely pontokon ellentétes a lenini-sztálini értelmezés és a Szovjetunió gyakorlata az eredeti marxi szöveggel. Olyan területeket érintett, mint az osztályharc törvényeinek determinisztikus felfogása, a »szocializmus egy országban elve« szembeállítva a proletár internacionalizmus elvével, vagy éppen az állam megerősítése az eredeti marxi jóslat, az állam elhalása helyett. Eközben polemizált Bernstein és Kautsky azon állításával, miszerint a polgári demokrácia nem eleve proletárellenes. Trockij maga és az értelmezői tradíció képviselői azt is rögzítették, hogy Marx néhány kérdésben tévedett, példá-

²⁷⁶ Lenin, V. I.: *Állam és forradalom*. In: *Lenin Válogatott Művei I.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1988. 356.

ul túlértékelt a XIX. század közepének forradalmi potenciálját.”²⁷⁷ Thatcher szerint ennek az értelmezési tradíciónak a képviselői visszatérést hirdettek az eredeti marxi mondanivalóhoz mindenhol, ahol lehet.

Véleményünk szerint a hatvanas évektől kezdődően azután a marxizmusnak mint „felsőbbrendű tudásnak”, mint determinista elméletnek az elvetése és az élcsapat elvű párt megkérdőjelezése szinte evidensen hívta életre azokat az értelmezéseket, amelyek a *Manifesto* címében található „kommunista” jelzőből próbáltak kiindulni. (Ez már a mű angol címében is megfigyelhető: a neomarxisták Communist Manifestónak nevezik The Manifesto of the Communist Party helyett...) Ez bizonyos értelemben folytatása a „nem-szovjet” tradíciónak, másrésről azonban egy egészen új helyzet következménye. A hatvanas évektől ugyanis már nem nagyon kellett küzdeni az élőhalott dialektikus materializmus ellen. Az irányváltás oka, hogy a *Kiáltvány* szövegében egyre több olyan probléma jelentkezett, amelyek arra utaltak, hogy „szövegszerű” védelmezése lehetetlen;²⁷⁸ ehelyett inkább valamilyen módon a „szellemisség” védelmezésére lehet törekedni.

A legteljesebben talán Alan Gilbert viszi végig ezt a nézőpontot *Marx's Politics: Communists and Citizens* című könyvében. „Már a *Kiáltvány* elnevezése is azt sugallja – fogalmaz Gilbert, hogy a szöveg egyfajta felszólítás a kapitalizmus megdöntésére. Amely azzal a céllal született, hogy a kommunizmus kísérletét egy olyan élő mozgalomba transzformálja, amely azután a kommunista utat proklamálva a kizsákmányolás és az osztályharc megszüntetését illetően és ezek mentén kíván alapítani egy új társadalmat az egyesült termelők alapzatán.”²⁷⁹ Ebből Gilbert értelmezésében az következik, hogy Marx számára a kommunizmus nem egy determinisztikus folyamat végpontja, hanem egy „választható forradalmi program” egy szükségszerű forradalmasodási folyamaton belül. Ez a választás pedig nem valamifajta éhséglázadás következménye, mint maga a proletárforradalom; alapvetően a kapitalizmus természetét illető morális meggyőződésekből ered, amelyek a radikalizálódó munkások között alakulnak ki. A kommunizmust azok választják, akikben kialakult az a meggyőződés, hogy a kapitalizmus egy olyan „új embertípust” hozott létre, amelynek társadalmi létezése következményeit tekintve elfogadhatatlan és végletekig romboló. „Ahogy Balzac hőse, Lucien de Rubempre egy ambiciózus

²⁷⁷ Thatcher, Jan D.: Past Receptions of the Communist Manifesto. In: Cowling, Mark: *The Communist Manifesto: New Interpretations*. New York, NYU Press, Historical Materialism Series, 1998. 63.

²⁷⁸ Taylor híres előszava magyarul is olvasható. Taylor, A. J. P.: Előszó. In: *A Kommunista Párt Kiáltványa*. Budapest, Scolar Kiadó, 1998.

²⁷⁹ Gilbert, Alan: *Marx's Politics: Communists and Citizens*. New Brunswick, N.J., Rutgers University Press – Martin Robertson & Co Ltd., 1981.

álmodozóból és provinciális költőből korrupts nagyvilági párizsi újságíró lesz, a világ ura, úgy tesz tönkre a hideg pénzvágy minden motivációt, és változtat egyneművé minden emberi aktivitást. A burzsoá társadalom képmutatóvá, torzzá és egyoldalúvá válik olyan emberi természetté változtatott alapelvek mentén, amelyek csak bajt okoznak.”²⁸⁰ Ráadásul az új embertípus gátlástalan tevékenysége odavezetett, hogy a munkásokat óriási gyárakba és élheterlen nyomorvárosokba zsúfolták össze, elvették még emberi létezésük látszatát is, szabadság nélküli, túlélésért küzdő állatokká változtatták őket, akiknek kényszerből kell elfogadniuk, hogy maguk is emberi szörnyetegekké válnak a kapitalista antimorál mentén – a kilencszázhatvanas évekre pedig karrierista, partikuláris véglényekké egy fogyasztói társadalomban.

A marxi kommunizmus Gilbert szerint nem más, mint hadüzenet ennek az új, romboló embertípusnak és a társadalomnak, amely végzetesen lezüllesztette a *conditio humanat* mint történelmi terméket. Ebből eredően a *Kiáltvány* célja kettős: a munkás- és proletármozgalmak támogatása, útkeresésük segítése a forradalomig – ezzel párhuzamosan felszólítani őket a „jövő” forradalmának nevében. A proletárok forradalma szükségszerű és saját termékük lesz, a *Kiáltvány* azonban felhívás ezekhez a munkástömegekhez azzal a céllal, hogy rábírja őket egy olyan konkrét forradalmi program választására, amely egybeesik érdekükkel, de több is ennél: pozitív-morális tartalma (a kommunizmus) révén megfogalmazza, hogy kik és miért csinálják a forradalmat, hogy az ember mi volt eddig és mi akar lenni a forradalom után. Gilbert szerint tehát a *Manifesto* az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatával kerül egy helyre, mint válasz a „milyen az ember, akit az embertelen világ eddig maga alá gyűrt” kérdésre. Így fő üzenete – ebben általában a neomarxizmus minden képviselője egyetért – nem a szociális-egyenlőségi dimenzióra vonatkozik (mint a bolsevizmus esetében az „éhes proletárokra”), hanem az emancipációs-etikai dimenzióra.

A XXI. század elejéről visszatekintve ugyanakkor nyilvánvalónak látszik, hogy a *Kiáltvány*ban valamifajta kommunista szellemiséget kereső próbálkozások ellen éppen úgy számtalan érv felhozható, mint azokkal szemben, akik bolsevik értelmezési keretben egy új párttípus leírását keresték Marx legismeretebb művében. Ezért is fontos észrevenni, hogy mindvégig lehetőség lett volna egy harmadik értelmezési irányra – amelyet eddig csak nyomokban használtak ki a különböző rekonstrukciós kísérletek. Ennek lényege tömören, hogy míg a lenini szemléletmód a „kommunista PÁRTOT”, a gilberti interpretáció szerzteágazó irányzatai a „KOMMUNISTA pártot” kutatták a szövegben, addig megválaszolatlanul maradt a kérdés, hogy mi is tulajdonképpen az a „KOMMUNISTA PÁRT”, aminek a kiáltványát Marx megfogalmazta. Hiszen a szö-

²⁸⁰ Gilbert: i. m.

veg címe nem a „kik azok a kommunisták, és mit akarnak”, de még csak nem is az, hogy „párt és forradalom”...

Ha az elmúlt időszak Marx-recepcióján végigtekintünk, a válaszhoz egyértelműen Michael Löwy *The Theory of Revolution in the Young Marx* című könyvének elemzése visznek a legközelebb. Löwy radikálisan új nézőpontból közelített ugyanis a szöveghez, amikor úgy vélte, annak kulcsát a filozófus 1844 és 46 közötti írásaiban találjuk. Szerinte Marx úgy érzékelte, hogy a negyvenes években hatalmas változás állt be a szocialista eszmék pozíciójában a kontinensen. Míg ugyanis korábban ezek az eszmék filozófusok agyszüleményei és konstrukciói voltak, „a filozófusok és a tömegek kettőssége megszűnt, a forradalmasodó proletárok maguk váltak »filozófus emberekké«. A szocializmus innentől kezdve nem »tisza elmélet«, nem olyasmi, ami kipattanhat filozófusok vagy tudósok fejéből. A proletárok aktív részesei saját forradalmuknak, és [az új minőségű] szocializmus az ő saját termékük.”²⁸¹ Marx meggyőződése, hogy az önfelszabadító proletárok forradalmi aktivitásuk során jutnak el saját (szocialista) elméleteikhez és gondolataikhoz. Ennek a folyamatnak három mozzanata van, amelyek a negyvenes évekre már végbe is mentek. Löwy szerint a marxi elgondolásban először kialakul a munkásosztály, vagyis az emberek szeparált tömege, akik közös harcra fognak a burzsoázia ellen. Második lépésben ez a harc még nem vezet a rendszer egészének megdöntéséhez, a munkásoknak még csak kis része vesz részt benne, akik beérik a bérek emelésének, a munkakörülmények javításának, a munkanélküliség felszámolásának követelésével. De ez a szakasz teszi lehetővé, hogy „a szervezkedő és sztrájkoló munkások villámgyorsan a forradalmi cselekvésbe kényszerüljenek”, hiszen egyre inkább olyan helyzetbe hozzák magukat, ahonnan nem is lehet, de nem is akarnak visszafordulni, vagy megállni. A harmadik fázisban alakul ki azután a „kommunista tudat”, amely Marx szerint nem egy doktrína, nem egy terv megfogalmazása, nem egy morális parancsolat gyakorlati megvalósításának vágya, hanem „az immár létező és kizárólagos forradalmi gyakorlat tudata”.

Összességében Löwy elemzését továbbgondolva azt mondhatjuk, hogy ez a tudat tartalmát tekintve nem más, mint a szocialisztikus elgondolások azon csoportja, amelyet a forradalmi helyzetbe kerülő proletárok önmaguk fogalmaznak meg. Marx szerint a negyvenes évekig csak arról szólhatott a történet, „hogy a filozófusok fejében kialakuló kommunizmus [mint forradalmi változtató vágy] találkozzon a tömegek felforgató cselekvésével”. A tömegek kommunista tudatának kialakulása – amely tehát nem egy tudati tartalmat, hanem egy tudati pozíciót jelöl Löwy értelmezésében – új helyzetet teremt, amennyiben

²⁸¹ Löwy, Michael: *The Theory of Revolution in the Young Marx*. Chicago, Haymarket Books, 2005. 94.

„a kommunista elképzelések a forradalmi proletárok fejében születnek meg, és csak ez teszi lehetővé, hogy más osztályok tagjai kifejtsék és koncepcióba foglalják őket”. Marx 1844 és 46 között azt tapasztalja tehát, hogy a proletárforradalom kezdeményei saját tevékenységük és önmegértésük során egyre több tudományos, elméleti, filozófiai, morális töredéket hoznak létre. Ezen szocialista gondolatok rendezetlen és lebegő masszája a kommunista tudat terméke, a marxi értelemben vett kommunizmus. A babeufizmus, a materialista kommunizmus (Dezamy), a Cabet-féle proletárkommunizmus, a radikalizálódó művészek és emigránsok gondolatai, a munkások közül kiemelkedő próféta (Weitling), a chartista baloldal tudományos eredményei, a saint-simonista munkások messianisztikus dogmái, a sziléziai felkelők autentikus jelszavai, a blanquista titkos társaságok doktrínái vagy éppen a francia szerveződések álmai és kulturális termékei azt a benyomást keltették Marxban, hogy kialakult egy olyan, töredezett és kezdetleges autentikus szellemi alapanyag, amely már adott lesz a később forradalmasodó munkások számára éppen úgy, mint a más osztályokból érkező értelmiségiek számára. A forradalom öntudata lehet a forradalmasodó tudat számára.

Mindezek tükrében valószínűleg igazolható az a megállapítás, hogy Marx „KOMMUNISTA PÁRTNAK” mindössze ezt a nem-organizált szellemiséget nevezte – nem pedig egy mai értelemben vett politikai szerveződésnek vagy a bizonyos kommunista nézeteket / tudományos tételeket propagálni akaró (értelmiségi) mozgalomnak. Ezt látszik alátámasztani David McLellan is, amikor megállapítja, hogy „a német gondolkodók számára a negyvenes években a »párt« kifejezés az egymással harcoló szellemi és filozófiai irányzatok és iskolák megjelölésére szolgált”.²⁸² Ebben a keretben könnyen beazonosítható Marxnál a „forradalmi munkások autonóm szocialista nézeteinek” pártja és a „szocialista filozófusok, utópisták és álmodozók doktrínáinak, konstrukcióinak és tudományos észrevételeinek” elidegenedett pártja – mint a kommunizmus két alternatívája. Marx szerint csak előbbi választható. De véleményünk szerint legalább két közvetlen bizonyíték is található Marx szövegeiben a „kommunisták pártjának” ilyen értelmezésére – amelyek furcsa módon elkerülték a korábbi interpretátorok figyelmét. Először is: a német gondolkodó a „proletárok” és a „kommunisták” kifejezéseket szinte a kezdetektől szinonimaként használja. Amikor pedig arról beszél, hogy mit gondolnak a „kommunisták”, tulajdonképpen mindig azt mutatja be, mit gondolnak a „proletárok”, a tudatos munkások és munkásértelmiségiek.²⁸³ A kivétel éppen a *Kiáltvány*, amelyben Marx azt a speciálisan új körülményt szeretné jelezni a különbségtétellel,

²⁸² McLellan, David: *The Young Hegelians and Karl Marx*, i. m.

²⁸³ Ez talán Marx egyik 1844-es szövegében érhető tetten a legegységelműbben: MEM 1. 392.

hogy egy új szituáció kapujában áll a forradalmasodó munkásság. Miközben ugyanis bizonyos területeken a forradalmi proletárok bizonyos része már saját elméletekkel, nézetekkel, eszmékkel rendelkezve vívja harcát, más területeken más részük még csak a lázongás, a spontán akciók és nézetek korszakát éli. Tehát szó sincs arról, hogy a kommunisták a Liga tagjai vagy Marx követői lennének, illetve hogy a proletariátus a munkásság szinonimája – amire a kontextus figyelmen kívül hagyásával másfél száz év Marx-értelmezői jutottak. Másodszor: Marx többször a „kommunisták millióinak” létező gondolatairól és tetteiről értekezik. Nyilvánvaló, hogy a „kommunista” szó 1848-ban sem jelentheti számára a Kommunista Liga tagjait vagy a *Kiáltványt* ismerőket és az azzal egyetértőket, hiszen ezek tábora még zenitjén sem éri el az ezret.²⁸⁴

Egy ilyen értelmezés persze korántsem egyszerű, mert következetesen végig-gondolva olyan konzekvenciákkal jár, amelyeket még azok a szerzők sem mer-tek levonni, akik hasonlóan vélekedtek a kérdésről. Hiszen ha a „kommunista párt” a forradalmi proletárok saját, jelenleg még töredezett és nem-organikus gondolkodási irányzatát jelöli, akkor abból evidensen az következik, hogy a kommunista párt kiáltványa semmiképpen nem tartalmazhatja Marx saját nézeteit, csak a proletárok, a forradalmi tudat létrehozói szocialista elgondolása-inak valamifajta összegzését, speciális célú összeszerkesztését. Természetesen nem arról van szó, hogy Marx mennyiben „értett egyet” a szöveggel – hiszen nyilvánvalóan nem vetett volna papírra olyan gondolatokat, amelyeket nem fogad el. A *Manifesto* státuszát, szerepét érintő alapkérdésről beszélünk. Arról, hogy véleményünk szerint nem tartható a továbbiakban az a nézet, amely szerint Marx (és Engels) tudományos-filozófiai eredményeikre alapozva be-léptek a Kommunista Ligába, ahol is nézeteiket a tagsággal elfogadtatták (az ellenszegülőket kizáratták), végül pedig kiadták röpiratukat, amellyel tudato-sítani, aktivizálni és szervezni kívánták a munkásosztály még néma millióit. Ha pedig ez az évszázados nézőpont nem tartható, elég erős alternatívát kell vele szembeállítani: például a szöveg összegző, artikuláló szándékának tézisé, amely nem Marx „saját” nézeteit tartalmazza, hanem „másokét” (az általunk javasolt értelemben vett kommunistákét).

²⁸⁴ 1962-ben jelent meg először, de – talán nem véletlenül – a létező szocializmus országa-iban csak a nyolcvanas években, apró betűs függelékként került nyilvánosságra például az a perdöntő idézet, mely szerint „ha tehát a proletárok milliói korántsem érzik ma-gukat életviszonyaikban kielégülteknek, ha »létük« a legcsekélyebb mértékben sem felel meg »lényüknek«, akkor ez Feuerbach szerint elkerülhetetlen szerencsétlenség, amelyet nyugodtan kell elviselni. E *proletárok vagy kommunisták milliói* azonban egészen másképp gondolkodnak, és ezt a maga idejében bebizonyítják majd, amikor létüket gyakorlati forradalom útján összhangba hozzák »lényükkel.«” MEM 42. 242. (Kiemelés – K. V.)

Ez az állítás legalább öt nyomós érvel mindenképpen alátámaszthatónak tűnik.

1. Marx szövegének előszava azzal a híres szentenciával kezdődik, miszerint „kísértet járja be Európát – a kommunizmus kísértete”. Ennek a kísértetnek vagy szellemiségnek (a *spirit* szó ezen jelentését állítja a középpontba sok értelmezés) a lokalizálása sok vitát váltott ki, amelyek egészen napjainkig sem fejeződtek be. Ez annál is furcsább, mert az előszó későbbi része mindent világossá tesz: Marx mindent elárasztó, rejtélyes kísértete egyértelműen a különböző forradalmi proletárok szétszórtan lebegő nézeteit jelenti. Azt az új eszmét, amely a hatalmak és az uralkodó osztályok számára kísértetként jelenik meg, amennyiben félelmetes és ismeretlen-behatárolhatatlan alakként riogattja őket. A kommunista nézetektől mindenki retteg, a kommunizmus szót a kormány és az ellenzék szitokként szórja egymásra, mindent megtesznek, hogy a fogalmat lejárássák. A *Kiáltvány* ezért arra vállalkozik, hogy maguk a kommunisták, a különböző országok szocialista gondolatokat termelő proletárjai elmondják, mi is valójában a kommunizmus, amiről csak mítoszok keringtek addig. Hiszen „legfőbb ideje, hogy a kommunisták az egész világ előtt nyíltan kifejtsek nézeteiket, céljaikat, törekvéseiket, és a kommunizmus kísértetéről szóló mesékkel magának a pártnak a kiáltványát állítsák szembe. Evégből a legkülönbözőbb nemzetiségű kommunisták összegyűltek Londonban, és *papírra vetették* a következő kiáltványt, amelyet angol, francia, német, olasz, flamand és dán nyelven tesznek közzé.” (Kiemelés – K. V.) Ez a meghatározás nem értelmezhető máshogy, mint egy, a különböző forradalmi tudatú szocialisták kompromisszumaként létrejövő szöveg előszava, amelyet Marx csak „végleges formába öntött”.
2. Ezt támasztja alá, hogy Marx már 1844 és 46 között szorgalmazta, hogy a különböző forradalmi szocialisták alakítsanak egy nagy Levelező Bizottságot. A filozófus – ahogyan Lutz Roemheld megállapítja – úgy vélte, ha a különböző, helyben és időben szétszórtan megszülető forradalmi gondolatokat nem koordinálják és egységesítik, annak az lesz a következménye, hogy azok önálló életre kelnek, egyes értelmiségiek mániáivá és doktrínáivá lesznek. Ebben a formájukban pedig elidegenednek a munkásoktól, hiszen nem lehetnek a proletárok közös szellemi produktumai. Marx emiatt veszett össze 1846-ban a szerinte egyénieskedő és tudományoskodó Proudhonnal, és írta meg ellene *A filozófia nyomorúságát*.²⁸⁵ Nyilvánvaló, hogy ez a koordináló szándék húzódott meg a fél évvel későbbi *Kommunista Kiáltványban* is.

²⁸⁵ Roemheld Lutz: Marx–Proudhon: Their exchange of letters in 1846. *Democracy & Nature*, Vol. 6. 2005.

3. Ezt a „közös munkát” volt is idő elvégezni. A Kommunista Liga kongresszusa, amelyre a lehető legtágabb körből hívták össze a különböző munkásaktivisták és forradalmi társaságok képviselőit, majdnem tíznapos formális és informális „tanácskozás” (ismerkedés és viták) után kérte fel Marxt a véglegesítésre. A klasszikus értelmezés szerint ez a kongresszus arról vált nevezetessé, hogy Marx és Engels rákényszerítette saját nézeteit és tudományos tételeit a küldöttekre, meggyőzték őket saját kommunizmusukról. Ennek azonban ellentmond, hogy a *Kiáltvány* első felének szinte valamennyi központi gondolata fellelhető ilyen-olyan formában a Kommunista Liga saját és egyetlen számot megélt folyóiratában, a *Kommunistische Zeitschrift*-ben vagy korábbi dokumentumaiban – nem Marx és Engels tollából.²⁸⁶ Az sem támasztja alá a „marxistává változtatás” tézisét, hogy miközben Engels komolyan kampányolt saját, *A kommunizmus alapelvei* című tézisgyűjteményével mind a Liga tagságánál, mind Marxnál – a *Kiáltvány* szinte minden lényeges ponton ellentmond az egyéni engelsi alapelveknek, és közelebb áll a Liga kommunistáinak meggyőződéséhez.²⁸⁷ A marxizmusok mindeddig abból indultak ki, hogy a *Manifestó*t Marx és Engels „együtt írta”, miután elfogadtatták tartalmát a Liga küldötteivel. Valószínűbbnek tetszik azonban (azzal együtt is, hogy Engels már régóta aktív agitációt folytatott a szervezetben), hogy Marx egy több forrásból szelektált, kompromisszumos szöveget hozott létre. Elképzelésünk szerint azért, mert azoknak a nézeteit akarta összefoglalni, akik ténylegesen „a forradalomban vannak” (in action). Vagyis a különböző országok forradalmi proletárjai nézeteinek egyfajta párlatát, egységes konstrukcióját kívánta összeszerkeszteni.
4. Az a hipotézis azonban, hogy a *Kiáltvány* nem Marx saját nézeteit tükrözi, nem elsősorban azt az állítást takarja, hogy valamiféle „konszenzusz”, „egységes”, „koordinált” vagy „minden elfogadható nézetet integrálni

²⁸⁶ A liga lapjának vezércikkében Karl Schill és Wilhelm Wolff így fogalmaz például: „Testvérek! Nagy, dicső ügyet képviselünk. A legnagyobb forradalmi átalakulást hirdetjük meg, amelyet valaha meghirdettek a világon – olyan forradalmi átalakulást, amelynek nincs párja a világtörténelemben. Nem tudjuk, mennyire adatik meg nekünk, hogy részesedjünk a forradalmi átalakulás gyümölcseiből. De azt tudjuk, hogy ez a forradalmi átalakulás erőteljesen közeledik: azt látjuk, hogy mindenütt, a proletariátus tömegei megmozdulnak, és gyakran még zavaros, de egyre hangosabb és érthetőbb szóval követelik a pénzuralom, a burzsoázia béklyóiból való megszabadulásukat. Azt látjuk, hogy a burzsoá osztály mind gazdagabb lesz, hogy a középrendek egyre inkább tönkremennek, és hogy maga a történelmi fejlődés sürget egy nagy forradalmat, amely a nép ínsége folytán egy napon kitör majd.” *MEM* 42. 349.

²⁸⁷ A két szöveg tételes összehasonlítása során jut erre a következtetésre: Carver: *Marx and Engels*, i. m.

akaró” szöveg született. Azt jelenti, hogy Marx meggyőződése volt, hogy szövege a munkások saját nézeteit tartalmazza. Ennek bizonyítéka, hogy 1846 után a Ruge, Weitling és Kriege elleni hadjáratokban a filozófus éppen azt tekintette legfőbb bűnüknek, hogy a munkások saját gondolatait kiszakítják eredeti kontextusukból (igazi szocializmus); hogy szentimentális-romantikus-moralizáló köntösben termelik újjá őket (társadalomkritika) elsősorban egy középosztálybeli-értelmiségi-kispolgári közönség számára; hogy vallásos-misztikus megváltástanokat kreálnak belőlük (utópizmus) egy kvázi politikai egyházba terelve a proletárokat, ahelyett hogy saját harcaikat és szervezeteiket hozhatnák létre. Tehát a *Kiáltvány* a forradalmi munkásértelmiségiek és proletárok gondolatainak, témáinak és érzésvilágának-attitűdjeinek tükré kívánt lenni.

5. Végezetül Marx későbbi „visszaemlékezései” is azt bizonyítják, hogy a kiáltvány nagy része „valaki másé”: Bob Jessop nagy port kavart írásában arra emlékeztet, hogy a hetvenes években „Marx »történelmi dokumentumként« határozza meg a *Kiáltványt*, amelyet nem érdemes újraírni, nem lehet aktualizálni vagy továbbvinni, maximum szövegszerű és stiláris javításokat lehet végrehajtani rajta”. Marx tehát nem saját nézeteinek korai formáját látta a szövegben, s még ennél is kevésbé „marxista” politikai végrendeletét vagy történetfilozófiájának közérthető megfogalmazását. Hiszen „történelmi dokumentumnak” senki sem nevezi saját korábbi írását, maximum egy történelmi-politikai szubjektum adott korban megfogalmazott nézeteinek írásos változatát. (Amely megfogalmazásában esetleg maga is részt vett.²⁸⁸) Terrell Carver ehhez azt teszi hozzá, hogy Engels és Kautsky nyolcvanas években kezdődő „tudományos” és „idolépítő” tevékenysége előtt a munkásmozgalomban nem is volt semmi hatása a *Kiáltványnak*, mert egy új világnézet történetfilozófiai megalapozása vagy örök érvényű politikai program helyett a negyvenes évek egyik alig ismert dokumentumának tekintették; egynek a sok akkoriban született alapvetés közül. Csak Engels, Kautsky és mások változtatták a szöveget a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulójától Marx „közérthető brosúrájává”.²⁸⁹

Mindaz nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy a *Manifestót* egyszerűen ki kell dobni a marxi oeuvre-ből. Éppen ellenkezőleg: azt teszi lehetővé, hogy jobban megértsük, mi foglalkoztatta Marxot az 1848-at megelőző, reményekkel és forradalmakkal terhes időszakban. Csak egy új kontextus segíthet hozzá ahhoz, hogy megértsük például azt, hogy miért vállalt el egy ilyen felkérést az el-

²⁸⁸ Jessop, Bob: *The Communist Manifesto as an Historical Document. Economy and Society* (Japan), 1999. I.

²⁸⁹ Carvel, Terrell: *Re-Translating the Manifesto: New Histories, New Ideas*. In: Cowling, Mark: *The Communist Manifesto: New Interpretations*. New York, NYU Press, 1998. 51.

különült, kicsiny, szektás és önmagukat túlértékelő értelmiségi szervezetekkel és ideológusokkal szemben – az ifjúhegeliánusok tragédiáját megélve érthetően – oly gyanakvó gondolkodó? Hiszen „az általánosságra törő gondolat” alternatíváját kereső fiatal értelmiségi életútján az eddigi értelmezések megmagyarázhatatlan foltként kezelték a *Manifestót*: a „teoretikus” és „antiideológus” Marxszal sehogyan sem fért össze, hogy egyszer csak kis szervezetet gyűjt maga köré és a munkások között terjeszteni kezdi tudományos elméletét, forradalmi egyesülésre buzdítva őket. Ezt önmagának kellett volna a legszámalmasabb ideológiának tartani. Csak az általunk hipotetizált irány segítségével láthatjuk, hogy erről legkevésbé sem volt szó. Amikor Marx a *Kommunista Kiáltványt* megírja a Kommunista Liga második kongresszusának felkérésére, minden tekintetben meg van győződve arról, hogy a szervezetet a tagjai számára még elfogadható nézetek körében, illetve szövetségi és politikai stratégiájában bekövetkezett változások alkalmassá teszik a forradalomban a proletárok tudatának és tudásának koordinálására. Erre a reménykedésre az adott alapot számára, hogy a Liga néhány hónap alatt hatalmasat változott: feladta „titkos társaság” jellegét, ehelyett minden forradalmi proletárszellemiség „egyesítését”, az emigráns és értelmiségi szervezetek teljes egyesítését tűzte ki célul. Háttérbe szorultak benne az anarchista és utópista nézetek, a reformer és misztikus taktikai irányok, merítési lehetősége és kapcsolati hálója radikálisan kibővült. Ráadásul a Ligának a – mai szóhasználatlál elve – szociológiai összetétele is tökéletesnek látszott ahhoz, hogy élő kapcsolatot alakítson ki a munkásokkal, hiszen már akkor is szervesen kapcsolódott hozzájuk. Marx a *Kiáltvány* első részében tehát egyértelműen annak a meggyőződésének a nevében fejt ki a kommunisták elméletét, hogy a Liga értelmiségi és kapcsolati holdudvarában fellelt nézetek összefoglalása és rendszerbe szerkesztése a Liga sokszínű tagságának elgondolásain túl a forradalmi proletárok nézeteivel is „fedésben lesz”.

Ha azonban Marx tényleg egyszerűen csak más formában újraírja, átmásolja és szisztematizálja a „kommunisták nézeteit”, legalább két kérdés mindenképpen válasz után kiált. Egyrészt: ha a *Kiáltvány* alapvetően nem Marx nézeteinek alapdokumentuma, akkor eszmetörténeti értelemben honnan tudhatjuk, hogy mi tekinthető saját mondanivalójának a szövegben? Másrészt: ha a *Kiáltvány* a kommunista tudat termékeinek koordinációját célozza, akkor miért nem lehetett megvárni, ameddig a folyamat „önmagától” vagy „lassan és organikusán” végbemegy? Miért kellett megelőzni a kommunista eszmék spontán és autentikus elméleti kikristályosodási folyamatát? Jelen pillanatban a két kérdésre nyilvánvalóan nem adható véglegesnek szánt és kidolgozott felelet. Ehelyett csak két ötletet vagy hipotézist lehet felvázolni – amelyek hitelet az adhatja, hogy nagyrészt egymásból következnek. Az első szerint ahhoz,

hogy „felfedezhessük” a marxi szándékot és mondandót a *Kiáltványban*, rá kell irányítani a figyelmet a mű egyik apró, ám annál jelentősebb retorikai fogására, amely eddig érthetetlen módon elkerülte a kutatók figyelmét. Vagyis arra, hogy az első két rész nem csak tipográfiailag, de retorikailag is elkülönül – és ez a megszólaló általános alanyban bekövetkező fordulatnak köszönhető. A szöveg első ránézésre végig többes szám első személyben íródik, azonban ez a „mi” sokáig csupán az „azt találjuk”, „mint látjuk”, „találunk”, „követtük nyomon” kifejezésekben van jelen, tehát egy leíró-érvelő stilisztikai jegyként, ami máig is szisztematikus és logikusan összerendezett érvelésre utal. Ez az általános alany a szerző és a levezetését követő, értő és egyértelműnek kezelő olvasó egy híron pendülésére utal. Az általános alanyt azonban egy ponton egy konkrét alany váltja fel. A „Proletárok és Kommunisták” című nagy fejezet elején hirtelen átalakul a „mi” jelentése, mégpedig a „mi, kommunisták” értelmet vesz fel és innentől ez meg is marad. Mi az oka ennek a váltásnak? A legkézenfekvőbbnek az tűnik, hogy Marx egy olyan retorikai fogást alkalmazott, amit akkor szoktak, ha nyilvánvaló közös véleményként akarnak feltüntetni valami olyasmit, ami a megszólalóval egyívású többség számára nem nyilvánvaló, bár minden bizonnyal gond nélkül elfogadható. Marx ezen a ponton e szerint a feltételezés szerint a Liga ismert mondandóinak összefoglalása helyett saját gondolataival való azonosulást vár az olvasótól, ezért szükséges a „kommunisták ezt gondolják” megfogalmazás helyett a „mi, kommunisták ezt gondoljuk” fordulat bevezetése.

Anélkül, hogy túl nagy jelentőséget tulajdonítanánk ennek a stilisztikai változásnak, mindenképpen levonhatjuk azt a következtetést belőle, hogy Marx tudatosan szerkesztette meg művét: pontosan lokalizálhatónak tetszik, melyek azok a részek, amelyeknek célja nem egyszerűen a kommunisták nézeteinek „összefoglalása” volt, hanem Marx olyan állításokat kívánt a „konszenzusos” tézisek közé csempészni, amelyekről addig nem volt lezárt vita. Véleményünk szerint pedig ezen „mondandók” legfontosabbika éppen második feltett kérdésünkre vonatkozik: vagyis arra, hogy Marx szerint miért is volt szükség a *Kiáltványra* éppen úgy és éppen akkor. Daniel Bensaid elemzése közelebb vihet bennünket a válaszhoz. Bensaid szerint – aki egy olyan szellemi mozgalom vezetője volt, amely Marx elképzeléseinek lényegét éppen a Kommunista Ligához való viszonyában véli felfedezni – minden teoretikus műnek sajátja, hogy rendelkezik egy úgynevezett „stratégiai hipotézissel”, vagyis pontosan be lehet azonosítani, hogy mit is akar elérni a szerző elméletével és annak közélettel. Bensaid ezt az ideológia „modelljének” és a teória ezen „stratégiai hipotézisének” szembeállításán keresztül próbálja megmagyarázni. „A modell valamiféle másolat, amely instrukciókat tartalmaz a gyakorlathoz. A hipotézis inkább segítség a gyakorlathoz, amely a tapasztalatok összefoglalásán alapul,

de nyitott, és akár teljesen el is vethető új tapasztalatok vagy tendenciák fényében. Ennek módszere tehát nem a spekuláció, hanem annak összefoglalása, merre vezet út a múlt tapasztalatából.”²⁹⁰

A *Kiáltvány* autentikus marxi elméletének háttérében egyértelműen egy konkrét helyzetértelmezés húzódik meg. Eszerint a polgárság és a munkásság közötti „osztályharcnak” 1848-ban van egy lényeges történelmi sajátossága: mégpedig az, hogy az új idők forradalmi osztálya úgy jelenik meg, hogy a régi forradalmi osztály még (vagy már újra) a revolúció lendületében van. „A *Kiáltvány* alapvető történelmi háttére – írja Ellen Wood – természetesen az ipari kapitalizmus kiépülése, a modern ipari munkásság kialakulása Nyugat-Európában, egyetemben a modern szocialista mozgalommal, amely ezek talaján sarjadt. Ezen időszak szocialista tradíciót létrehozó korai klasszikusai Winstanley munkái a XVII. századi Angliában, vagy Babeuf írásai a XVIII. századi Franciaországban, majd különböző utakon kialakult maga a szocialista mozgalom is a XIX. századra. De csak a század közepére alakult ki a tényleges munkásosztály mint politikai erő, majd hatalmas szocialista párt. Ennek az új politikai erőnek a megjelenésével öltött csak a korábbi szocialista irodalom valódi alakot. [...] 1848 azonban nem a szocialista forradalmak vagy az antikapitalista küzdelmek éve volt, hanem kétségtávol a polgári forradalom folytatása, egy egészen új értelemben: a forradalom, amely felszabadítja a kapitalizmust a feudális maradványoktól. A forradalmi polgárság persze nem alkotott egységes osztályt. Prominensei hivatalnokok voltak, szakemberek és értelmiségiek. [...] Ebből kifolyólag amikor Marx (és Engels) a *Kiáltványt* írta, nem gondolta, hogy a kommunista forradalom vagy a proletárforradalom valamilyen formája a küszöbön áll. Csak azt remélte, hogy a forrongó események, majd az 1848-as bukás messzire kell vezessenek, egy permanens forradalomhoz, a polgári demokrácia és köztársaság időszakát túl kell lendítsék egy munkás-, majd egy szocialista irányba. A *Kiáltvány* tragédiája, hogy sok későbbi olvasója nem vette észre, hogy annak forradalmi hőse legalább annyira a burzsoá, mint a proletár.”²⁹¹ Marx szerint tehát a proletárok nem egy halott oroszlánál találják magukat szembe, hanem egy ereje teljében lévő ellenféllel kell megmérkőzzenek. Ennek pedig a *Kiáltvány* szerint az a következménye, hogy a burzsoázia még igen komoly anyagi és szellemi eszközökkel rendelkezik, amelyek arra ugyan nem alkalmasak, hogy megakadályozzák a munkásság

²⁹⁰ A cikk a mai globalizációkritikai és baloldali mozgalmakat próbálja értelmezni a marxi stratégiai hipotézis alapján; természetesen könyvünk szempontjából nem a pontos analízis, hanem csak ez a kiindulópont lényeges. Bensaid, Daniel: *The Return of Strategy. International Socialism*, 2007. Issue 113.

²⁹¹ Wood, Ellen: *The Communist Manifesto After 150 years. Monthly Review*, 1998. május, Vol. 50, Issue 1.

proletarizálódását, forradalmasodását – de arra igen, hogy ezt kedvük szerint manipulálják, a forradalmárok tudatát eltérítsék és kordában tartsák.

Marx a „Kommunisták és proletárok” című második nagy fejezetben ezzel a kihívással kíván szembenézni, amikor lefekteti az ideológia osztályelméletének alapjait: „Mi egyebet bizonyít az eszmék története, mint azt, hogy a szellemi termelés az anyagi termeléssel együtt alakul át? Valamely kor uralkodó eszméi mindenkor csak az uralkodó osztály eszméi voltak. Beszélnek eszmékről, melyek egy egész társadalmat forradalmasítanak; ezzel csak azt a tényt mondják ki, hogy a régi társadalom kebelében kialakultak egy újnak az elemei, hogy a régi életviszonyok felbomlásával lépést tart a régi eszmék felbomlása. [...] Az egész eddigi társadalom története osztályellentétekben mozgott, amelyek a különböző korszakokban különböző alakot öltöttek. De bárminő formát öltöttek is ezek az osztályellentétek, valamennyi elmúlt évszázad közös ténye az, hogy a társadalom egyik része kizsákmányolta a másikat. Ezért nem csoda, hogy mindezen századok társadalmi tudata, minden változatossága és különfélesége ellenére, bizonyos közös formákban mozog, olyan tudatformákban, melyek csak az osztályellentét teljes eltűnésével fognak egészen elenyészni. A kommunista forradalom a leggyökeresebb szakítás a hagyományos tulajdonviszonyokkal, nem csoda, hogy fejlődése során a leggyökeresebben szakít a hagyományos eszmékkel.” (Kiemelés – K. V.) Az ideológia osztályelmélete tehát abból a megfigyelésből indul ki, hogy azok a konkrét tartalmak váltak öröknek tekintett eszmények részévé a történelemben, amelyeket az egymást követő uralkodó osztályok többsége érvényesnek tekintett és továbbfejlesztett – hiszen a társadalmi emlékezet számára ezek egyre inkább úgy jelentek meg, mint amiket, „valószínűleg nem véletlenül, az emberek mindig is így gondoltak”. Marx szerint ennek a jelenségnek az osztálykaraktere könnyen bizonyítható, amennyiben természetesen csak azért tűnhetnek „örök igazságoknak”, mert a korábbi uralkodó osztályok minden ellenkező praktikát elnyomtak, és a feledés ködével burkolnak a jelenlegiek.

Marx az ideológia osztályelméletének keretében két központi manipulációs technikára figyel fel, amelyek paradox módon csak a neomarxizmus korszakától kezdődően keltik fel az értelmezők figyelmét – annak ellenére, hogy mind Lenin, mind Sztálin nagy szerepet tulajdonított a politikai meggyőzésnek és propagandának. Az egyik az uralkodó eszmék funkcionális jellege: az uralkodó osztályok Marx szerint úgy tudják a nekik kedvező társadalmi viszonyokat fenntartani, hogy a fogalmakat-értékeket-eszményeket-elveket operacionalizálják. Konkrét és jellemző gyakorlati tartalmakat kötnek hozzájuk. Ez azért ideologikus, mert lényegében saját gyakorlatukat feleltetik meg nagy eszméknek és eszményeknek. Herbert Marcuse nem véletlenül építi az egydimenziós gondolkodás kialakulásáról szóló érvelését a manipuláció ezen for-

májára: „A nyelv funkcionalizálásáról van szó, amely a jelentés megrövidítését fejezi ki, a maga politikai felhangjaival. A dolgok neve többé nemcsak utal funkcionálásuk módjára, de funkcionálásuk tényleges módja le is zárja a dolgok jelentését, kizárva más funkcionálási módokat. A főnév autoritásként és totalitásként uralja a mondatot, a mondat pedig tudomásul veendő deklarációvá válik. [...] Az olyan fogalmak, mint szabadság, egyenlőség, demokrácia vagy béke, analitikusan magukba foglalják az attribútumoknak egy fejünkbe sulykolt együttesét, amely valahányszor felidéződik, ahányszor az adott főnevet kimondják vagy leírják. Nyugaton az analitikus attribútumok olyasmikben fogalmazódnak meg, mint vállalkozás, kezdeményezés, kreativitás, választás, individualitás, verseny.”²⁹² Az univerzálék ezen definiálása a fennálló konkrét attribútumaival az uralkodó osztályok legfontosabb eszköze arra vonatkozólag, hogy egy más világ elképzelését és a jelenlegi rendszer alapjellemzőinek és hiátusainak figyelmen kívül hagyását elérjék – hiszen fogalmaink tartalma csak a jelenben képzelhető el, és kizárja a jelen tagadását, felszámolását. A kapitalizmus konkrét gyakorlatát, a hozzá kapcsolódó lehetőségeket, a benne elérhető maximumot nevezik szabadságnak, választásnak, önkifejezésnek, egyéninek vagy éppen lázadásnak. Ez az, amire Marx a kommunizmus lejárata kapcsán utal: Európa hatalmai azért vádolhatják a forradalmat a szabadság, a család, a szerelem, a kultúra, a hatékonyság, a társadalom vagy éppen az emberség megszüntetésével, mert ezeket saját valóságuk elemeivel korábban már operacionalizálták és a dolgozó tömegek hétköznapi tudatává tették.

Marx szerint elsősorban azért volt nagy szükség a *Manifesto* kibocsátására, mert a politikai szereplők – „a vén Európa minden hatalma” – egyre inkább úgy állították be a kommunizmust, mintha az radikalizmusa és céljai miatt valami veszélyes démon volna, amitől rettegni kell. Ennek alátámasztására pedig a megszokott receptet alkalmazták: azt állították, hogy a kommunisták olyan „szent” dolgokat támadnak, mint a család, a szabadság, a nemzet vagy a vallás. Marx számára egyértelmű, hogy ebben a helyzetben csak akkor lehet hatékony a kommunisták nézeteinek összefoglalása, ha arról is meg tudják győzni a munkásokat, hogy a burzsoázia azért „védelmezi” ezeket az eszményeket és eszméket, mert saját uralkodásának körülményeit, társadalmának hétköznapijait és szellemi alapjait akarja fenntartani. A magántulajdon eltörlését ezért kritizálják annak nevében, hogy veszélyben forog mindaz, amit az emberek a saját munkájukkal, személyes ügyességgel, törvényesen szereztek. Holott csak a jogtalan előnyök fenntartása forog veszélyben. A szabad kereskedelem megszüntetésétől a szabad személyiséget féltik, azt mondván, hogy egy olyan

²⁹² Marcuse, Herbert: *Az egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1990. 106–108. és 35–46.

rendszerben, ahol az emberek nem kufárkodhatnak szabadon, nyilvánvaló, hogy a munka, a termelés, a szükségletek erőszakos kézbe tartása következik, az individuumot romboló valamifajta falanszter. Pedig amit óvnak, az az egyéniség kapitalizmusra jellemző és azt működtető formája: az önző, versengő, elszigetelt egyén. A profitelv kiiktatásától az emberek motivációját féltik, mondván: ha nem önmaga gazdagodásáért és sikeréért tevékenykedik az ember, ha nem kell versenyeznie, kreatívnak lennie, akkor bizony a lustaság és a könnyű megoldások keresése következik, egy improduktív társadalom. Ellenben a verseny és a piac kapitalista módját akarják fenntartani, ami csak az ő profitcélijukat szolgálja és az ő hatékonyságelvükkel van összhangban. A bérmunkát és a munkahelyet féltik a felfordulástól és a bérek emelésétől – mintha nem csak az ő érdekük lenne, hogy a munkás éppen így és ilyen olcsón dolgozzon, mintha a munka csak a gürcölés vagy éhenhalás alternatíváját jelenhetné. A család megszüntetésének tervében nemcsak a házasság és a magánélet szétrombolását vélik felfedezni, de egyenesen a nők kényszerelvezeti cikké silányítását a nőközösségben. Féltik a kultúrát és a műveltséget, úgy állítva be a proletárok radikalizmusát, mint amely barbár módon szétrombolja mindazt, amit a tudósok, művészek, építészek és művelt polgárok felépítettek. Nem arról van szó – kérdi Marx –, hogy a megszokott polgári világuk eltörlésétől rettegnek? A haza és vallás kiiktatása pedig mindazt a tradíciót és összetartozást veszélyezteti, ami annyit adott az embereknek évezredekken keresztül. Marx szövege gúnyosan fűzi hozzá: például azt, hogy a hatalmon lévők a haza és Isten jelszavával elterelhették a figyelmet a tényleges problémák valódi okairól.

A Marx által a *Kiáltványban* beazonosított másik jelenség a „nyelvi játék” fontossága a politikai osztályküzdelmekben. Szerinte amikor az uralkodó szellemi és politikai hatalmak támadást indítanak a kommunisták ellen, akkor nem tesznek mást, mint saját erőfölényüket kihasználva a sajtóban és nyilvánosságban magukhoz ragadják a „kommunizmus meghatározásának” aktusát. Vagyis arra törekednek, hogy a tömegek az általuk elmondottakat azonosítsák a kommunizmus fogalmával, ne pedig azt, amit a proletárok mondanak saját nézeteikről. Ez a meglátás Ernesto Laclau „üres jelölőkre” (empty signifier) vonatkozó nyelvészeti elemzéseiben tér vissza és kerül a posztmodern korszakban a marxista divattémák közé. Laclau szerint az emberi életet számtalan olyan fogalom rendezi és korlátozza, amelyek önmagukban nem jelentenek semmi létező dolgot – ilyenek a „szép”, az „új”, a „szeretni”, a „divatos”, a „szabad”, a „boldog” vagy éppen a „lázadó”. Az üres jelölők esetén nincs jelölt, amit konszenzuálisan megnevezhetnénk – csak jelölőink vannak, amiket alkalomról alkalomra felismerünk, amikre rátalálunk. Az üres jelölő olyasmí, ami nem létezik, csak létezhet, illetve létezni fog. A boldogságról nem lehet megmondani, hogy pontosan mi is; ellenben ha érzünk valamit, arra azt mondjuk, boldog

vagyok. A szabadságról nem tudjuk micsoda, de ha vágyom valamire, vagy hiányzik valami az életemből, azt mondom, szabad akarok lenni. Laclau szerint a hatalmi manipuláció ezeket a ráismeréseket és vágyakat (félelmeket és ellenkezéseket) termeli és fogalmazza meg az emberek helyett, akik – tehetjük hozzá – talán már el is veszítették a képességüket arra, hogy maguk aktualizálják és töltsék meg tartalommal őket. Ha a *Kiáltvány* szövegét olvassuk, éppen ettől fél Marx is a kommunizmus esetében: ahogyan az erősek és a manipulációban kikupálódott, gátlástalanul előrenyomuló polgári forradalom majd időről időre rámutat a neki tetsző jelenségekre – „van-e kormány, vagy ellenzéki párt, amelyet ne illettek volna a kommunizmus vádjával?” –, szereplőkre, állításokra, és azt mondja: na ezek a kommunisták, ez lesz a kommunizmus. Ugye nem akarod? A kommunizmustól mint „üres jelölőtől”, mint „kísértettől” fél Marx, amelyet – üzenik a lejáratásán fáradozók – nem lehet pontosan meghatározni, de rá lehet mutatni, amikor itt van, ebből következően el lehet képzelni, milyen lenne, ha valami ténylegeset nevezne meg. A *Kiáltvány* ezzel szegezi szembe fő üzenetét: a kommunizmus már nem üres jelölő, hanem jelölttel rendelkező, „tényleges és létező hatalom”.²⁹³

Az ideológia osztályelméletének célja nem is lehet más, mint annak meggátolása, hogy az uralkodó szellemi hatalmak ezen a két módon „lejárássák” a kommunizmust, meggátolva ezzel a forradalmasodó munkásokat abban, hogy a már proletarizálódtak (a kommunisták) gondolati elemeit magukévá tegyék. Ennek ismeretében a *Kiáltvánnyal* kapcsolatban pedig már könnyedén beazonosítható az a „stratégiai hipotézis”, amely a „Burzsoák és proletárok” című fejezetben összefoglalt „modell” elengedhetetlen kiegészítését indokolja. A *Kiáltvány* stratégiai hipotézise szerint (amelyből az ideológia osztályelmélete is további inspirációt és feladatot kap, és amely miatt indokolt a kommunista tudat eddigi termékeinek „összeszerkesztése”) tehát a manipulációs hadjárat ellen kell fellépni: a *Kiáltvány* így nem azt akarja elérni, hogy a munkás éppen ebben a formában legyen kommunista (az ideológia módjára), hanem azt, hogy hatástalanná váljanak azok az ideológiai technikák, amelyek nevében proletarizálódásuk során el akarják őket téríteni saját gondolataiktól és saját forradalmuktól. A *Kiáltvány* Marx elképzelése szerint tehát nem kommunista ideológia kíván lenni; a forradalmi proletárok nézeteit nem azért foglalja össze, hogy azokat doktrínaként lehessen terjeszteni a meggyőzés és megvalósítás szándékával. Ellenben egy olyan nézőpont felmutatására történik benne kísérlet, amely képes megmutatni, hogy az uralkodó osztályok örök igazságai abszolút értelemben hazugságok, és mindig is azok voltak – hiszen csak saját konkrét vi-

²⁹³ Laclau, Ernesto: „Why Do Empty Signifiers Matter to Politics?” In: uő: *Emancipation(s)*. London, Verso, 1996, 36–46.

láguk igazolására és támadhatatlanná tételére szolgálnak. Továbbá csak akkor védhetik ki a kommunisták a lejáratás és represszió sikerét, ha képesek megmutatni, hogy ezeket az „eszméket” a kapitalizmusban amúgy is csak a felső rétegek tudják megvalósítani, a többieknek marad az álom és az idillikus képzet, amelyek nevében azután elnyomják önmagukat, félreviszik radikális cselekedeteiket. Marx szerint végezetül ez azért is komoly teoretikus munkát igényel, mert ezeket a célokat szolgáló olyan új elméletekre van szükség, amelyek – nem mellesleg – beilleszthetők a kommunisták elképzeléseibe. Hovatovább éppen teszik világossá és figyelmen kívül hagyhatatlanná a kommunizmus lényegét: kimondva, hogy az „örök igazságokról, eszmékről és eszményekről” való lemondás a többség számára nem az amúgy is elérhetetlenről való lemondás csupán, hanem azon láncok elvesztése, amelyekről megszabadulva egy tényleg saját és új világot nyerhetnek...

3. Hova lettek a proletárok? – Egy számkivetett a British Museumban

Míg tehát az 1848-ban írt *Kommunista Kiáltvány* a teoretikus szerep és a korábbi hónapokban megfogalmazódott remények és lehetőségek nagy próbatétele volt, addig az 1851 és 1871 közötti két évtized szövegei a nagy újrakezdés dokumentumai lettek. Valójában ez az időszak egy mentális és intellektuális válságkorszak a filozófus életében, amelyet nem is elsősorban *A tőke* megjelenése és visszafogott fogadtatása zár le, hanem az 1871-es párizsi események. Az ötvenes évektől kezdődő új szakasz nem egy hosszúra nyúlt és kényszerű tanulmányút volt Marx számára, amelynek során szisztematikus közgazdasági kutakodása végül meghozta gyümölcsét – sokkalta inkább száműzetés, a szó legkilátástalanabb és legkényszeredettebb értelmében. Ennek köszönhető az is, hogy ebben az időszakban megszülető írások színvonala finoman fogalmazva is hullámló, tartalmuk sok tekintetben inkonzisztens, amit persze nagyban fokoz, hogy e munkák döntő többsége pusztán pénzkereset céljából született, újságcikként. Az ideológia felől nézve Marx 1851 utáni szellemi útjának egyenlege a szellemi-politikai kudarc utáni újrakezdés és az elméleti újraépítkezés egymástól elválaszthatatlan feladatának kontextusában vonható meg, amelynek elengedhetetlen része, hogy pontosan határozzuk meg, mi volt a krízis valódi oka, mi volt elviselhetetlen és mindenképpen megoldásra váró Marx számára.²⁹⁴

²⁹⁴ Ezt a vizsgálatot azért nem könnyű elvégezni, mert Marx 1851 és 1867 közötti periódusát általában úgy szokták jellemezni, mint egy elméletileg produktív időszakot, amelyben a végleges marxi paradigma szerint kidolgozott alapművek megszülettek, létrejöttek a marxizmus, vagyis a „szocialista tudomány” politikai gazdaságtani szövegei. *A tőke* egységes

Az emigrációt megkeserítő egzisztenciális kényszerek és pszichológiai-emberi körülmények nagyjából közismertek: „Amikor Marx megérkezett Londonba 1851-ben, sem barátai nem voltak, sem pénze, sem perspektívája – fogalmaz Hampden Jackson monográfiájában. Először egy kis szobát foglal családjának a Német Hotelben, de anyagi okok miatt hamarosan tovább kell állnia. Amire futotta, az egy kétszobás lyuk volt a Dean Streeten. Itt éltek hat évig, s a nehéz körülményeket hat gyerekből csak három élte túl. Ez különösen rosszul érintette az arisztokratikus luxushoz szokott párt [Marxot és fiatal feleségét]. Mindez azonban elviselhető lett volna, ha Marx megtalálja helyét az emigránsok közt. De senkivel nem érintkezett, alkalmanként néhány német kitelepültet leszámítva. Engels, az egyetlen ember, akivel megértette magát, Manchesterben tartózkodott. Újságírói munkát kellett vállalnia a megélhetésért.” Ráadásul munkásságának árfolyama is zuhant, legújabb írásai számára alig talált kiadót.²⁹⁵ A valóság az, hogy Marx londoni „relatív szegénységét” minden bizonnyal sokkal súlyosabbnak érezte, mint amilyen az valójában volt. A család életszínvonala ugyanis valahol egy jól kereső munkás és egy közepes státuszú tisztviselő körülményei körül mozgott – ami persze nem túl rózsás a gyermekeit a jövőjük érdekében a legjobb magániskolákba járatni akaró, otthonát a polgári lét kényelmével és melegségével elképzelő, feleségét arisztokrata rangjának és szépségének megfelelően öltöztetni és kényeztetni akaró, a mindennapi élet nehézségeit a cselédekre hárítani igyekvő nagypolgár igényeinek tükrében. Ezt az érzetet súlyosbította, hogy gyakorlatilag ez a szint is csak úgy volt tartható, hogy Engels finanszírozta. Aki a megélhető kényszerétől vezérelve 1849 után visszakönyörögte magát apja cégébe Manchesterbe, és a hatvanas évekig valamifajta ösztöndíjasának tekintette Marxot. Mégis azt mondhatjuk, hogy a gondolkodó igazán rossz hangulatában a közismert okok közül talán szellemi magánya, a forrongó idők elmúltja, az emigráció unalmas és változatlan tetsző mindennapjai játszották a főszerepet.

szövege azt a benyomást keltheti – amit Engels is erősíteni próbált már a kezdetektől –, hogy Marx az 1848-as forradalmak leverése után bevette magát a British Museumba, azzal a szándékkal, hogy papírra vesse és a munkások elé tárja a kapitalizmus alapvető működési elveinek objektív leírását, miáltal egyértelművé tehető számukra sorsuk, illetve a forradalom szükségessége. Marx azonban egészen másban gondolkodott, és mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy Engels finoman fogalmazva sem volt elégedett a *Das Kapital* szövegével, a végeredményt túl bonyolultnak, túl hosszúnak, a példákat, a szerkezetet végzetesen zavarosnak tartotta. Úgy vélte, hogy az általa várt brosúra helyett Marx egy igen komplex és túlrít filozofikus művel zárta le a hosszú alkotói folyamatot.

²⁹⁵ Haskó Katalin: *Marx és Proudhon*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988. Könyvét E. Hyams kutatásaira alapozza: Hyams, Edward: *Pierre-Joseph Proudhon: His Revolutionary Life, Mind and Works*. New York, Taplinger, 1979.

Különösen súlyosbodott ez az elkeseredettség, ahogy egyre reménytelenebbnek tetszett, a forradalmi lelkesültség és a viharos események rövid távú újraszervezése. Közrejátszik ebben az, hogy Marx és Engels első, talán túl heves és meggondolatlan reakciója az 1848-as demokratikus és polgári forradalmak megrekedésére a jakobinizmus valamilyen formájú újraélesztése lett volna. Eszerint a forradalmi láng megőrzése, az állandó szervezkedés, a mozgási lehetőségek kutatása, a haladó mozgalmakba épülés és radikalizálás, a restaurációs intézmények nyomás alatt tartása képes lehetett volna a revolúciót rejtett aktualitásként fenntartani. Kétség kívül igaza lehet Fehér Ferencnek, aki szerint ennek a felfogásnak mindkét sarokpontja beazonosítható Marx és Engels 1849-ben írt kiáltványában és felhívásaiban: 1. az eseményeket ki kell élezni, a történelem menetét elő kell segíteni; 2. ennek során az eseményeket alakítani kell, és a forradalom céljainak elérését „saját” „univerzálisabb” célok elérésére kell felhasználni.²⁹⁶ Ezt a jakobinus proletárkommunizmust sokan vetik később Marx szemére, esetenként gondolkodásának legfőbb sajátosságát látva benne.²⁹⁷ Hozzá kell tenni azonban, hogy a filozófus csak néhány pillanatban csábult el a jakobinizmus harci jelszava irányába: „A mi feladatunk, hogy a forradalmat permanenssé tegyük, ameddig valamennyi többé vagy kevésbé vagyonos osztály ki nem szorul az uralomból, a proletáriátus meghódítja az államhatalmat és hogy legalább a döntő termelők az ő kezében összpontosulnak. [...] A munkásoknak arra kell törekedniük, hogy a közvetlen forradalmi felbuzdulásokat ne hagyják rögtön elenyészni. Ellenkezőleg, ameddig csak lehet, elevenen kell tartani ezt a felbuzdulást. Nemcsak hogy ne szálljanak szembe az úgynevezett kilengésekkel, a népnek gyűlölt egyének vagy gyűlöletes középületek elleni bosszújával, ne csak túrják ezeket az eseteket, hanem ragadják magukhoz vezetésüket.”²⁹⁸ Az 1849 és 51 közötti kétségbeesett és túlegyszerűsítő időszaknak szimbolikusan a Kommunista Liga feloszlátása vet véget, amit Marx azzal indokol, hogy mindent újra kell gondolni; azok a remények és az a helyzet, amire alapoztak, egy jó időre elveszett.

Az igazi marxi válságérzékelés és elkeseredettség azonban (ezeken túl) elsősorban abból a felismerésből táplálkozik, hogy a baj sokkal nagyobb annál, amit valamifajta aktivizmussal és politikai stratégiával kezelni lehetne, és nem

²⁹⁶ Fehér Ferenc: *A megfagyott forradalom: Értekezés a jakobinizmusról*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó, 1992.

²⁹⁷ Moss szerint Marx forradalomfelfogásában három elem keveredik, melyek közül időről időre más-más kerül fölénybe: a proletárdiktatúra a tőke ellen, a jakobinizmus az arisztokratikus-feudális-polgári hegemon viszonyok ellen, és a lázadás az állam ellen párhuzamosan, de mindig más hangsúllyal és újabb, újabb koncepciókban bukkan elő. Moss, Bernard, H.: *Marx and the Permanent Revolution in France: Background to the Communist Manifesto*. *The Socialist Register*, 1998.

²⁹⁸ MEM 7. 240.